

УДК 398.9:27](477)

Ірина ТАРАСЮК

«РЕЛІГІЙНІ ВОКАТИВИ» (ОКЛИЧНІ ЗВОРОТИ РЕЛІГІЙНОГО ЗМІСТУ) ЯК ВИЯВ ЕМОЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ НАРОДУ

Стаття присвячена етнолінгвістичному дослідженню окличних зворотів з релігійною семантикою, що супроводжують різні емоційні стани людини. Розглянуто доволі розвинений комплекс «релігійних вокативів» у паремійному жанрі українського фольклору. Автор доходить висновку, що у порівнянні з іншими європейськими мовами, українська і польська мови значно багатші на вигуківні вислови релігійного змісту. Аналізовані апелятивні формули відображують релігійні уявлення народу, особливості його етнопсихологічного укладу та емоційної культури.

Ключові слова: окличний зворот, вигуківна формула, «релігійний вокатив», вислів, звертання, апеляція, семантика, народне мовлення, народні уявлення, релігійний світогляд, почуття, емоційна реакція, паремія, приповідка.

© І. ТАРАСЮК, 2017

В українському народному мовленні, як і в деяких інших європейських мовах, є ціла низка вигуківних висловів, що вживаються для вираження почуттів і мають релігійну семантику. Вокативні речення *Боже!*, *Боже мій!*, *Боже мій милости-вий!*, *Святий Боже!*, *Господи!*, *Господоньку мій милий!* тощо супроводжують різні емоційні стани людини, виражають цілу палітру настроїв і переживань. Кожен з висловів цього типу має свою семантику, яка не впливає зі значень окремих елементів, що входять до складу вислову, і щоб зрозуміти комунікативну інтенцію мовця, треба цю семантику знати. Цікавими є також семантичні відмінності між зовні відповідними окличними зворотами в різних мовах.

Такі словесні формули-звертання до Бога, що у комунікативному відношенні виконують функцію окремого речення, нагадують початкові слова молитви, адже звертання є обов'язковим елементом молитви. Маючи досвід спілкування з Богом, душа, за словами Тертуліана, в найтяжчі хвилини життя мимовільно кличе: *«Господи!»*. А слова навіть невіруючих людей, що в непростих ситуаціях говорять: *«Все в руках Божих, надіюся на Бога, Бог нас розсудить»*, як уважає цей учитель Церкви, свідчать про те, що в природі людини закладена релігійна свідомість, яка відбиває в собі основні істини, які душа згадує навіть серед найбільшого потьмарення гріхом [24, с. 18]. Немає сумніву, що релігійність роду людського є фактом етнографічним, безбожні народи ніколи не існували і не існують на землі. Людська душа прагне Бога, бо людина є істотою релігійною.

Неперевершеним зразком психологічного захисту особистості виступає християнство. «О, як же часто серед небезпек життя, в хвилинах тяжких випробувань забувається про цілий світ і виривається з душі молитва: *«Отче, Боже мій!»*, — слушно зауважує о. П. Герилюк-Купчинський. — Людина шукає когось, хто би їй допоміг» [5, с. 88]. Десятки мільйонів людей розпочинають робочий день словами *«Отче наш...»*. Маючи такого захисника, людина може почувати себе вільною від самодурства земних правителів, легко долати життєві труднощі і навіть страх перед смертю [24, с. 116].

Цікавою у контексті нашої теми є гіпотеза В. Жайворонка, за якою «вигуківні мовні формули звертання людини до Бога (звичайно ще дохристиянського) в екстремальних ситуаціях — *о Боже!*,

Бог з тобою!, хай Бог милує!, Боже мій!, Боже мій милий!, Боже збав!, крий Боже!, не дай Боже!, а також як добрі побажання близькій людині — дай Боже!, з Богом!» — зберегли «віру в надприродні сили, передусім у Бога», породжену одвічною залежністю людини від «сильніших за неї стихій природи» [8, с. 43—44]. Автор вважає, що ці вислови мають ще дохристиянське походження, яке пов'язує з тим, що слово «бог» виступає складником численних давньоукраїнських теонімів — Білобог, Чорнобог, Стрибог, Дажбог, Всебог та ін.; це слово «у давньому народному світосприйманні — божество долі, щастя, блага, багатства і т. ін.» [8, с. 43]. Таке припущення має право на існування, проте семантичний аналіз цих вигуківих формул у їх сучасному слововживанні дає нам підстави стверджувати, що вони мають християнське змістове наповнення.

Слід зазначити, що окличним зворотам релігійного змісту в описах мови, як правило, не приділено належної уваги як таким, що мовляться «до речі», «до слова» або як «семантично порожнім». На це вказує польський етнолінгвіст А. Вежбіцка у своїй розвідці, присвяченій порівняльному дослідженню подібних зовні відповідних вигуківих висловів у різних європейських мовах (німецькій, французькій, англійській, польській та російській) [29]. Дослідниця трактує звороти цього типу дуже уважно, приписуючи їм багату семантику, яка піддається аналізу. Зафіксована автором статті різниця в емоційному наповненні кожного з цих висловів у різних мовах (наприклад, пол. *Mój Boże* та нім. *Mein Gott*) дала змогу йому сформулювати у статті низку цікавих і важливих питань, що стосуються зв'язків між вигуківими зворотами і культурою, історією, релігією. Не намагаючись у своїй розвідці на ці питання відповісти, А. Вежбіцка на перший план висуває такі з них:

Чи можна пов'язувати багатство репертуару і частоту вживання квазі-релігійних вигуків зі станом релігійності певного суспільства?

Чи є зв'язок між віровизнанням, що переважає у тій чи іншій країні, і репертуаром уживаних у ній квазі-релігійних вигуків?

Яким є зв'язок між становищем католицизму у певній країні і вживанням окличних зворотів, що стосуються Матері Божої?

Чи і яким є зв'язок між уживанням «релігійних вокативів» і релігійною свідомістю осіб, що їх використовують? [29, с. 30].

Спостерігаючи за вживанням вигуків релігійного змісту різними особами, можна зауважити певні відмінності, як індивідуальні, так і соціолінгвістичні. Скажімо, є особи, які часто використовують у своєму мовленні вислів *Боже мій!* (і які усвідомлюють це самі), і є інші, які стверджують, що не уживають його ніколи, і які намагаються його не вживати. Без систематичних емпіричних досліджень можна щонайбільше констатувати, що для певних осіб або груп більш характерним виявляється використання того чи іншого вислову чи висловів. Так, наприклад, А. Вежбіцка встановила, що в польській мові вислови *O Jezu! i Matko Boska!* більш характерні для жінок, ніж для чоловіків, а в англійській мові (у її австралійському варіанті) вислови *Jesus! I Christ!* більшою мірою властиві чоловікам [29, с. 26].

Не менш потрібними, ніж соціолінгвістичні дослідження зворотів аналізованого виду, є дослідження семантичні. Ці речення-звертання до Бога, будучи своєрідним концентрованим вираженням емоцій, супроводжують людину в різних складних життєвих ситуаціях. З тлумачного словника української мови можемо довідатися, що вислів *Боже мій!* «уживається як вигук для вираження здивування, радості, страждання» [19, с. 208]. Фразеологічний словник трактує цей зворот як такий, що «уживається для вираження великого захоплення, подиву, відчаю, розпачу і т. ін.» [23, с. 43].

Наважимося констатувати, що ця швидка, миттєва словесна реакція людини на події, несподівані зміни, явища зовнішнього світу, свідчить про такі характерні риси психічного укладу українського народу, як «емоціоналізм, сентименталізм, чутливість та ліризм», що, за словами Я. Яреми, найяскравіше проявилися «в естетизмі українського народного життя» [27, с. 27]. Несучи експресивне навантаження, вигуківі звороти релігійного змісту мають властивість передавати різноманітні порухи людської душі, тому часто використовувані майстрами художнього слова, зокрема, для того, щоб викликати у читача співпереживання. Спробуємо проаналізувати низку прикладів вживання цих висловів, уведених

У. Самчуком у канву двох творів у різних контекстах, у десятках епізодів, як-от:

Роман почав сильно кидатися і янчати. *Боже мій! Боже мій! Дитино! Що з тобою? Боже, Боже! Не допусти, допоможи!* [15, с. 47].

Як бачимо, у цьому уривку з прозового твору, на українському мовному ґрунті вислів *Боже мій!* служить, швидше за все, для вираження такого почуття, як переляк чи шок, викликаний якоюсь раптовою подією, і тісно пов'язаного з проханням Божої допомоги у ситуації людської безпорадності і відчаю.

Цей приклад добре ілюструє різницю значень між українським і відповідним польським висловом: український *Боже мій!* (до речі, як і німецький *Mein Gott!*) є нормальною спонтанною реакцією на щось раптове і неочікуване, у той час як польський *Mój Boże!* є рефлексійним і не дуже вписується у контексти, що викликають таку реакцію. У польській мові свідок такої події міг би крикнути *O Boże!*, у той час як *Mój Boże!* є чимось, що людина промовляє (зі жалем, сумом або в меланхолійній задумі) і тут думка, звернена до Бога, безпосередньо пов'язана з почуттям власної безпорадності. Тому звертання до Бога набуває дещо молитовного характеру [29, с. 31, 33—34].

Носій українського звороту *Боже мій!* переважно волає або кричить зі здивуванням, жахом чи обуренням. Так варіант до аналізованого вислову А, *Боже мій милостивий!* І. Франко слушно тлумачить як «окрик знетерпівлення, досади» [4, т. 10, с. 63].

Раптовий і несподіваний характер події, якою спричинений вигук *Боже мій!*, є очевидним у такому контексті:

Карандаша? Розрізати на кусники? *Боже мій!* Краще не знаю що... [14, № 6, с. 79].

У наведеному прикладі виразною є неочікувана інформація, яка викликає раптову думку у мовця і ця раптова думка є приводом до виникнення певної негативної емоційної реакції (обурення, незгоди). Під безпосереднім впливом цієї почуттєвої реакції думка того, хто говорить, звертається до Бога.

Смислового навантаження, властивому вислову *Боже мій!* у цьому контексті відповідає запропонована А. Вежбіцькою для німецького вигуку *Mein Gott!* семантична формула, за допомогою якої до-

слідниця намагається «вловити» спільний знаменник почуттів, які можна передати через те чи інше вираження компонентів, а саме:

Mein Gott!

- (а) знаю зараз: щось сталося;
- (б) я не думав, що це станеться;
- (с) думаю щось з цього приводу;
- (d) відчуваю з цього приводу щось зле;
- (е) тому думаю про Бога;
- (f) хочу щось Богові сказати [29, с. 33].

Двічі повторюваний вигук може увиразнювати силу переживань мовця. Тут відчутним є не обурення, а переляк, безпорадність, тому звертання до Бога має значно виразніший молитовний характер, ніж у попередньому прикладі:

Коли батько зняв зав'язку, зобачив на місці ока засохлу шкаралущину... А де ж око? *Боже мій, Боже мій!* Невже воно витекло?... [14, № 5, с. 54].

Для вислову *Боже мій!*, пов'язаному у цьому контексті з почуттям безпорадності, відчаю, більш відповідною є когнітивна структура, побудована для польського окличного звороту *Mój Boże!* з тією різницею, що у «польській» формулі відсутній компонент, який виражає здивування «я не думав, що це станеться»):

Боже мій!

- (а) знаю: щось сталося;
- (б) я не думав, що це станеться;
- (с) відчуваю з цього приводу щось зле;
- (d) знаю, що не можу нічого зробити;
- (е) тому думаю про Бога;
- (f) хочу щось Богові сказати [29, с. 33].

У своїй розвідці А. Вежбіцька присвятила особливу увагу аналізованій словесній формулі. Порівнюючи вживання лексичних відповідників цього окличного звороту у польській, англійській, німецькій, французькій мовах, дослідниця зауважила різючі відмінності у їх експресивній цінності. В англійській мові (у її австралійському варіанті) вислів *Oh my God!* (за звичай саме з додаванням вигуку *oh*) є, загалом, окриком раптового жаху або шоку. У німецькій мові *Mein Gott!* виражає, скоріше, подив (щоправда, негативно забарвлений, але не обов'язково пов'язаний з чимось подібним до шоку чи жаху). У французькій мові вираз *Mon Dieu!* (подібно до польського *Mój Boże!*) не мусить виражати ані подиву, ані жаху, і може бути пов'язаним

швидше за все з меланхолійною рефлексією. Як *Mon Dieu!*, так і *Mój Boże!* можна при цьому, за твердженням дослідниці, інтерпретувати як «зітхання», у той час як ані *Mein Gott!*, ані тим більше *Oh my God!* такій інтерпретації не можна надати [29, с. 26—27]. Додамо до цього, що за своїм смисловим наповненням український вислів *Боже мій!* в одних випадках може бути близьким до молитовного «зітхання», а в інших — не набувати визначеного молитовного семантичного забарвлення.

Одним із найчастіше уживаних вигуків в українській мові є також звертання *Боже!* Обмежимося короткою характеристикою його семантики. Базуючись на матеріалі вітчизняної прози, можемо стверджувати, що у мовнокультурній традиції українців вигук *Боже!* часто викликаний почуттям безпорадності, відчаю, розгубленості, тривоги, неспокою, стурбованості:

...Глянула на недосіяне поле. *Боже*, де та ще межа! А недосіяне не можна кидати [15, с. 16];

Боже, Боже! І де ті дітиська полізли? Тяженько мені та нудненько мені. Ото залізли може в багно, Матінко Божа, хорони, — турбується мати [14, № 5, с. 25];

Настя темніє: «*Боже, Боже!* Хіба з такого хлюста господар буде?... [14, № 6, с. 61];

А як смеркло:

Боже, Боже! І коли вже ті тато прийдуть?!

Неспокій його зростає [14, № 5, с. 69].

Не вдаючись до детального порівняльного семантичного аналізу, зазначимо лише, що, як і в польській мові (*Boże — nie wycyłem palnika*), український зворот *Боже!* можна описати як такий, що виражає раптове усвідомлення собі чогось важливого, якоїсь «злої» події, яка є наслідком мого власного вчинку, зокрема, наслідком того факту, що я не зробив чогось, що повинен був зробити, наприклад:

Марія ніяковіє. *Боже*, як вона мало має часу. Зовсім забула. Там же дітвора сама [14, № 6, с. 86].

Як зазначає А. Вежбіцка, не природнім було б вигукнути польською *Boże!*, раптом усвідомлюючи собі щось «добре» [29, с. 34]. Проте в українській мові, на відміну від польської (за нашими спостереженнями), подія, яку усвідомлює собі людина, не мусить бути «злою», «недоброю». Навпаки — такий образ-звертання інколи допома-

гає передати кількома словами велику несподівану радість:

Марія була на плащаниці, вернулася і кого бачить...

Боже! Корнію! Ти? — Марія плаче і сміється [15, с. 98];

Володько дістав від дідуня чобітки. Справжні, маленькі, шиті з старої холяви, чобітки, *Боже!* Яка радість! Це для Володька дійсно несподіванка [14, № 5, с. 75].

Апеляція до Бога може супроводжувати й такі позитивні емоційні стани людини, як захоплення, задоволення, душевне піднесення, як-от:

Треба знати, що робиться у Володьковій душі. *Боже*, який він пишний собою. Він сьогодні значно підріс [14, № 6, с. 52];

Боже, як свіжо, просторо тут. Нема смутку, нема жури. Ніч м'яка і тепла [14, № 6, с. 46];

Залізли на піч і Василь перечитав про Кошеця Безсмертного. *Боже!* Володькові захопило дух. За той час він не змигнув ні на хвиличку [14, № 5, с. 67];

У неділю чи свято виведе до церкви — куми і рідні не натішаються. «*Боже*, яке миле дитятко!! І, Надійцю, те, Надійцю, се... [15, с. 60].

Від людини, що перебуває під сильним враженням, у стані надзвичайного захоплення, замилювання чимось, зрідка можемо почути також вислів *Боже твоя сила!*:

...а усмішка — *Боже твоя сила!* — що за усмішка, дивна й нерозгадана [10, № 2, с. 63].

Майстри художнього слова нерідко уводять вигук *Боже!* у так зване внутрішнє мовлення персонажів, що увиразнює, підсилює у таких монологіях «психологічну муку» героїв. Тут зображення емоційного стану людини тяжіє над змістом:

...Я вам дам... Не сидіть-но мені тихо, — свариться вона на дітвору.

«*Боже*, коли б та вже весна швидше. Може б отут не гиркались», — думає вона [14, № 5, с. 71];

— Купили мені букваря? — викрикнув Володько. А очі в нього горять, щічки зарожевілися. «А що як не купили! Ох, *Боже!*» [14, № 5, с. 69].

Стосовно семантики вислову *О Боже!* можемо сказати, що він є реакцією на раптову звістку про щось.

Він увійшов, спокійно відняв від сина сокиру і розкоїв нею йому черепа...

О Боже, о Боже! Що ти говориш? Гнате, отямся!
Але Гнат уже мовчить [15, с. 96].

Принагідно зазначимо, що у поляків вигук *O Boże!* також супроводжує подію раптову і таку, що захоплює людину зненацька, несподівано: почувши під час розмови з кимось неочікувану новину про щось, скоріше «*zawołałoby się O Boże!*», ніж *Boże!* [29, s. 35]. А. Вежбіцька намагається показати семантичні відмінності між різними окличними зворотами релігійного змісту за допомогою багатовимірних моделей, у яких значення кожного вигуківого вислову представлене як ціла низка думок (фраз), збудованих з елементарних семантичних одиниць. У таких моделях семантичні формули є довгими, але зрозумілими і зручними для порівняння, як у межах однієї мови, так і в різних мовах. Так для вислову *O Boże!* польський етнолінгвіст пропонує таку відповідну семантичну формулу:

O Boże!

- (a) знаю зараз, що сталося щось зле;
- (b) я не думав, що це станеться;
- (c) відчуваю з цього приводу щось зле;
- (d) якби я міг, то зробив би щось з цього приводу;
- (e) знаю: люди нічого не можуть зараз зробити;
- (f) тому думаю про Бога;
- (g) хочу щось Богові сказати;
- (h) знаю: Бог завжди може щось зробити [29, s. 34].

У польській мовознавчій літературі вислів *O Boże!* охарактеризований як зворот, що виражає нетерпіння, роздратування, а також переляк та інші почуття. Причому, спільним знаменником тих почуттів є, за твердженням дослідниці, негативна почуттєва реакція на неочікувану подію (часто на неочікувану новину) і — реальне або риторичне — звертання до Бога про втручання [29, s. 34]. Українці ж, як свідчать наші матеріали, висловлюють за допомогою цього «релігійного вокативу» не тільки негативні, але й позитивні емоції, зокрема, радість:

...Купили! В одному звертку, у рижому папері і книжечка, і дощечка, і зшиток, і олівець! *О Боже!* Яка радість! [14, № 5, с. 69].

Так чи інакше, в обох мовах вигук *О Боже!* виражає контраст між людською безсильністю і Божою всемогутністю. За допомогою окличного звороту *О Боже!* можна виразити також здивування, викликане несподіваним відкриттям:

Володько дивиться на темнувате обличчя Матері Великого Сина і порівнює його з обличчям своєї...
О, Боже! Яка подібність... [14, № 6, с. 32].

Аналізований нами вислів побутує у таких варіантах: *Ой, Боже!*, *Ох, Боже!*, *Ах, Боже!*, наприклад: «...Пришліте, як можете, житніх сухарів».

О сину мій! Житніх сухарів! *Ой Боже, Боже!* Де ж видано, де ж чувано, щоб було так вже скрутно [15, с. 108];

Ох, Боже! — вирвалось зненацька у Володька. Йому аж дух заперло. Він аж помовчав хвилину [14, № 5, с. 42];

Його блискучі сині очі, його кучері...

Ах, Боже, Боже! — виривається тяжке зітхання [15, с. 38].

У репертуарі українських «релігійних вокативів», що стосуються безпосередньо Бога, маємо цілу низку варіативних словосполук до висловів *Боже!*; *О Боже!*; *Боже ж мій!* і *Боже ти мій!*, що містять у своїй структурі різні означення, а саме: *Боже благий!*; *Боже мій милостивий!*; *Боже мій єдиний!*; *Боже мій милий!*; *Боже правий!* *Святий Боже!* [23, с. 43].

Дещо «книжний» характер має звертання *Боже праведний*, що фігурує, зокрема, у сучасній українській художній літературі, наприклад:

Та, *Боже праведний*, ні одному Шекспіру із Стефаніком, навіть Гоголем і Рабле на додачу, і навіть у вісім рук не передати того абсурду із одночасною драмою, комедією і безперервним вертепом, які тривали на землях укрів до 9 вересня 2005 р. від другого пришествя Христа на Землю [11, с. 21].

У текстах народних голосінь знаходимо цей зворот, підсилений висловом *Боже мій милостивий!* Таке подвійне звертання до Бога увиразнює почуття розпуки, відчаю, переживання горя, викликане смертю близької людини, неспроможність змиритися з цією втраатою:

...*Боже мій милостивий, та Боже мій праведний!* Та чим же я тебе прогнівила, та чим же я пирид тобою согрішила, та за що ж ти мене наказуєш... [16, с. 72].

Пареміографічні матеріали засвідчують побутування й варіанту *Моцний Боже!*, зафіксованого, зокрема, у народнопоетичній творчості українців. Наприклад, за сюжетом однієї з народних пісень, по-

чувши несподівану трагічну звістку, «мила плаче» за вбитим кіньми козаком:

Як вона вчула — тяженько зотхнула,
 Іще горко заплакала:
 Боже мій, Боже, ти мій могутий, Боже!
 Чого ж це я дождала? [7, с. 280].

У цьому уривку стан зажури, скорботи, глибокого смутку у вираженні прислівниками «тяженько», «горко» і тричі повтореним апелятивом «Боже».

Цікаво, що замість *Могутий Боже!* іноді жартома в народі казали *Могутий Микито!* [4, т. 24, с. 391]. Така заміна слів, ймовірно, продиктована застереженням з другої заповіді Божої («Не будеш вживати ім'я моє надаремне»), яке відклалось у народній свідомості.

У фольклорних матеріалах, у тексті коломийки, знаходимо звертання до Бога з епітетом «всевидючий»:

Ой, Боже наш всевидючий,
 Боже милостивий,
 Чом ти, Боже, не поглянеш,
 Що нам поляк чинить [1, арк. 86].

Принагідно зазначимо, що всевидючість і всюдисутність є одними з характерних Божих рис у приповідкових поняттях про Бога. За народними уявленнями, *Од Бога ніде не сховається* («бо Його око и на воді, и на землі, и під землею, и зна, що и роблю»); *Бог знайде, хоч и в печі замуруйся... хоч и під піччю; Од людей сховається, а од Бога ні; Від Бога хоч і тікай, а Він зловить; перед Богом нічого не втаїш; Бог все бачить, та не скаже; Бачить Бог з неба, що кому треба; Сиди, небоже, а Бог бачить* [22]. З такими переконаннями пов'язані традиційні вислови запевнення у правдивості чогось, а саме: *Бачить Бог; Бог мі (мені) свідок; Богом сі свідчу*. Порівнюючи релігійність двох східнослов'янських народів, М. Костомаров слушно підмітив: «Тут власне велика сила того, чого бракує в великоросів: в них (українців) міцне почуття Божої всеприсутності, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про Божу волю над собою, сердечний порив у світ невідомого, таємного, радісного» [9, с. 90].

Уважаємо за потрібне наголосити на тому, що аналізовані вигуківі словесні формули, використувані їх носіями у стані сильного емоційного піднесення, зворушення, радості, захоплення, здивування, шоку, жаху, переляку та переживання ними

інших почуттів, дають можливість виявити законсервовані в царині мови світоглядні уявлення народу про атрибути Бога. Як бачимо, аналізовані стереотипні висловлювання яскраво ілюструють: у народній свідомості Бог — це Особа, якій притаманні такі риси, як «єдиний», «правий», «святий», «могутний», «благий», «милостивий», «милий», «всевидючий», «праведний».

Подібні усталені в народному мовленні штампи виразно простежуються у творчості Т. Шевченка. У його поемах і поезіях натрапляємо на такі звертання: *Всещедрий Боже!* («Росли укупочді, зросли...»), *Боже мій великий!* («Гайдамаки»), *Боже мій єдиний!* («Сон»), *О Господи милосердий!* («Єретик»), *О Боже мій милосердний!* («Наймичка»), *А Боже мій милостивий!* («Сотник»). Проте найчастіше поет використовував окличні звороти *Боже милий!* та *О Боже мій милий!*, які знаходимо у таких творах, як «Причинна», «Сон», «Давидові псалми», «Гайдамаки», «Москалева криниця», «Тополя», «Марія», «Марина», «Заросли шляхи тернами...», «Хіба самому написать...», «Якби тобі довелось...», «І небо невміте, і заспані хвилі...», «Ми восени таки похожі...», «Мій Боже милий...», «Мов за подушне...», «Лічу в неволі дні і ночі». Ці вигуківі фігурують тут і як безпосереднє звертання до Бога, і як засіб вияву емоцій, порівняймо, до прикладу, такі два уривки:

Дай дожити, подивитись, А красота-то, красота!
 О Боже мій милий! Мій Боже милий! А трудяще,
 На лани тії зелені А чепурне та роботяще,
 І тії могили! [26, с. 195]. Та тихе... [26, с. 58].

Доречно підкреслити той факт, що у релігійному світогляді українців, вербальним виявом якого є, зокрема, аналізовані у цьому викладі вислови, знайшов свій відбиток християнський постулат про Боже милосердя. Слід зауважити, що слово «милосердя» («милість») містить навантаження церковного впливу, якщо його ототожнюють із «прощенням» і «співчуттям».

Спробуємо окреслити біблійне розуміння цього поняття. Цим словом називали Бога, захисника бідних, вдів, сиріт, милосердного до них за Заповітом [3, с. 170]. Милість (у значенні доброти) — центральна тема Старого Заповіту, у якому це слово, *hesed*, ужито 250 раз, у тому числі 125 раз у псал-

мах. Переклади слів «рахамим» і «хесед» межують від «милосердя» до «любові», включаючи такі поняття як «благість», «жаль», «співчуття», «милість», «вірність», «відданість» і навіть «благодать» (євр. *xen*). Це вічний атрибут взаємозв'язку, який виражала Божа любов [21, с. 679]. «Хваліте Господа, бо добрий, бо милість його повіки» (Пс. 107:1); «бо в Бога є милість» (Пс. 130:7); «милість Його вічна» (Пс. 136:1).

Універсалізм милосердя знайшов своє завершення в Ісусі, усі Його вчинки явили світові божественне милосердя. Ісус співчував усім, нещасні люди звертались до Нього як до Бога, повторюючи: «Змилуйся надо мною!» (Мт. 15:22; 17:15; 20:30). Він звістив Євангеліє всеохоплюючого милосердя, якого вимагав від вірних і яке є необхідною умовою входження у Царство Небесне — «Будьте милосердні, як і Отець ваш милосердний» (Лк. 6:36). Одкровення милосердя є апогеєм Послання до римлян. Щоб усім мати доступ до милосердя, всі повинні визнати себе грішниками: «бо Бог замкнув усіх у непослух, щоб усіх помилувати» (Рим. 11:32) [18, с. 420—421].

Важливо наголосити, що впродовж всієї християнської історії усвідомлення безперервної людської потреби в Божій милості залишалось головною частиною християнської побожності. Піснеспів «Господи, помилуй» (гр. *Kyrie eleison*), який звучав у давній Церкві, й надалі звучить у багатьох літургічних формах богослуження. Цікаво, що у релігії ісламу, на який великий вплив мало християнство й юдаїзм, Бога найчастіше називають «милосердний», «співчутливий» [21, с. 679].

Отже, підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що джерелом народних уявлень про милосердя Боже є саме учення, постуловане християнською канонічною й апокрифічною традицією. У складних життєвих ситуаціях, коли людина усвідомлює себе нещасною або грішною, — тоді, «з більшою або меншою ясністю, їй відкривається суть безмежного милосердя» [18, с. 418].

Повертаючись до порівняльного аналізу «релігійних вокативів», варто зауважити, що їх перелік у польській мові є значно скромнішим, ніж в українській, а саме: *Boże!*; *O Boże!*; *Mój Boże!*; *Boże kochany!*; *Boże drogi!* [29, с. 28]. Крім того, у мовнокультурній традиції українців, на відміну від поль-

ської, широкого вжитку набула формула *Господи!* та вигуків звороти релігійного змісту зі зменшувально-пестливими формами слів (*Боженьку святий!*; *Господоньку святий!*; *Господоньку мій!*; *О Господоньку!*), до прикладу:

...Засвітила — не горить. Що за чудо, прости Господи! Заглянула до неї, а воно гасу нема. *Боженьку святий!* А тут післати нема кого [15, с. 91];

Ось прийду, і Одарка дістане.

О Господоньку! Гнате? Чи ти вже здурів? [15, с. 26];
Йому прийшло, бач на ум (*Господоньку святий!*), що добре було б замість картопель та раків напекти [14, с. 21].

Російським відповідником до аналізованих вигуків фраз релігійного змісту є вислів *Боже мой!*, проте частіше використовуваний вигук *Господи!* Прикметним є те, що народне мовлення закарбувало в собі характерне для народної морально-етичної традиції уявлення про звертання до Господа як до світлої, доброї сили, на противагу до нечистого як втілення зла. Яскравою ілюстрацією такого протиставлення добра і зла у традиційних фольклорних образах може послужити народна легенда, записана у Великоустюжському районі Вологодської області (1997 р.):

Встречаются Христос и нечистый. «Ну, как поживаешь?» — спрашивает нечистый. «Хорошо. А ты?» — «Тоже хорошо, да только работы много». — «Откуда ж у тебя работа?» — «А вот все люди мне поклонились. Меня призывают раньше тебя. Говорят: «Ой, Господи! Ой — это моё имя». — «Но есть, — говорит тогда Христос, — люди, которые говорят «Господи», а тебя и вовсе не зовут». Вот так, девка, не говори слов «ой», «кошмар», «ужас», «беда» — то имена нечистого [12, с. 99].

Аналізуючи смислове наповнення російських народномовленневих фраз, можемо зауважити, що зі значенням «вигукувати, вживаючи ім'я Бога, для вираження емоцій: жаху, присяги, скарги» функціонує стійкий вислів *призывать Господа Бога*, якому у польській мові відповідає фразеологізм *wzywać imienia boskiego*:

Бабка бралась за топор, кляня непутёвого муженька своей дочери, и, *призывая Господа Бога*, святую Деву Богородицу, обтёсывала новый столб. (В. Тендряков «Чудотворная») *Brała się babra za siekierę przeklinając łajdaka zięcia, i wzywając imienia*

Boskiego i Najświętszej Paniенки, sama obciosowała nowy słupek [28, с. 65].

У своїй мовленнєвій практиці українці використовують дещо близький за своїм емоційним забарвленням до цих висловів (*призывать Господа Бога і wzywać imienia boskiego*) фразеологічний зворот *здіяти руки до Бога*, як-от в уривку з поеми Т. Шевченка «Невольник», у якому головний персонаж Степан

Плаче-ридає,
До Бога руки здіймає,
Кайдани ламає... [25, с. 217].

Український пісенний фольклор фіксує наявність варіантного стійкого словосполучення *заломити руки*:

А мати в коморі
Руки заломила —
Ой, Боже, мій Боже,
Що буду робила? («В середу рано»)¹.

Як бачимо, тут звертання до Бога викликане відчаєм і безпорадністю людини.

Принагідно зазначимо, що в російській уснорозмовній народній сфері окрім вигуків *Господи!* і *Боже мой!* зрідка побутує словесна формула *Бог ты мой!*, яка служить для вираження радості, захоплення чи обурення [28, с. 67]. Подібний до російського усталений в народному мовленні українців вислів *Боже ти мій!* як засіб вияву і позитивних, й негативних емоцій (радості, незадоволення, жалю, жаху) активно використав у своїх творах Б. Лепкий:

— *Боже ти мій!* — кричав суддя, підскакуючи на подушках за кожним разом, як колеса перевалювалися через грубе коріння... [10, № 2, с. 79];

— Питаєте? *Боже ти мій!* Авжеж, що застається біля вас хочу [10, № 3, с. 72];

Скільки коней заїздили тоді насмерть і яких коней! Боже ти мій! Один жаль! [10, № 3, с. 49];

— ...Чого то там не творилося, *Боже ти мій!* Яких нам утисків москалі не чинили, як нас зобижали! [10, № 3, с. 47];

...догупалися (царські драгуни), що хтось у криниці сидить, добули — *Боже ти мій*, чого не робили з ним! А то ж чоловік старий, застуджений і засібний, якого всі знали й поважали [10, № 3, с. 53].

Зворот *Боже ти мій!* може виконувати функцію спонтанної емоційної реакції на неочікувану, неспо-

дівану, раптово почуту новину, як-от в уривку з поеми «Невольник» Т. Шевченка:

«...Скажи-бо, Степане,
Хіба й справді не сестра я?»
«Ні, моє кохання,
Мое серце!» — «*Боже ж ти мій!*
Чому я не знала?»... [25, с. 212].

Коротко торкнемося семантики вислову *Господи!* Той контекст, у якому функціонує цей зворот в україномовному середовищі, дає нам підстави пов'язувати його значення з вираженням здивування, почуття тривоги, неспокою, зажури, переляку, як-от у цих фрагментах:

Оченята розумні, полохливі і такі глибокі — в кого воно таке вдалося. *Господи*. Бодай, хорони Пречиста, здорове виросло — люди будуть! [14, № 5, с. 21];

І так прослухав до пізнього вечора. Коли ж спохватився... *О, Господи!* Що ж йому дома скажуть? Мабуть, уже тато прийшли від каменю... [14, № 6, с. 27].

Тлумачний словник української мови пояснює, що *О Господи!* у значенні вигуку «уживається для вираження подиву, нетерпіння, досади» [20, с. 142]. Фрагментом з поезії Т. Шевченка можемо проілюструвати використання одного із варіантів цього вокативного звороту, *Господи єдиний!*, для підсилення позитивних почуттів ліричного героя (козака):

А жіночку свою любив,
І *Господи єдиний!*
Як те паня, як ту дитину,
У намистах водив! [26, с. 105].

Іноколи з уст українців зривається клич *Господоньку!* або *Господоньку мій!*, *Господоньку святий!* (як варіанти до *Господи!* чи *О, Господи!*). Такі вислови увиразнюють внутрішній стан смутку, болю, скорботи, неспокою тощо і можуть бути як самостійним цілим, так і складовою більшої синтаксичної структури, як-от:

...Воно то, *Господоньку мій*, як подумаєш... Хто його знає... [14, № 5, с. 64];

— І в кого воно, *Господоньку святий*, вдалося! — тошніла Марія. — Ото так завсіди. Скільки я вже з ним не намучилась... [15, с. 124].

Це своєрідна захисна реакція людини у той момент її життя, коли вона раптом усвідомлює, що навколо неї діється щось суперечне Божому Зако-

¹ Записано в грудні 1939 р. від селянина Петра Берладина, зі с. Бишева Львівської області [2, арк. 142].

нові. У такі хвилини емоції, образ немовби випереджають думку, допомагають зорієнтуватися у складних і несподіваних ситуаціях. Таке підсвідоме звертання до Всевишнього як волення про захист і допомогу тоді, коли надіятись на порятунок більше немає звідки, служить певною компенсацією дисгармонії, що виникла між людиною і навколишнім світом:

...сотня «ребат» сипнула на Маріїне поле і з галасом та метушнею рвала, розкидала і топтала кінми покоси.

— *Господоньку!* Що це твориться? Що то за люди приїхали?!

— Малчі, бабка!... Теперь саветская власть... [15, с. 108].

У народній свідомості побутує стійке переконання про залежність людської долі від Божого промислу. Тому аналізовані вислови (*Господи!*; *Боже!*) можуть мати характер безпосереднього, молитовного, апелювання до Господа, зокрема, в ситуації, коли людині психологічно важко змиритися з певними трагічними подіями, змінами, що сталися у її житті. Такі звертання, характерні для текстів народних голосінь, звучать як докір суворій Божій волі:

...*Господи мій, Господи*, на що ж Ти мені таке мня дав, що Ти мене вдовою назвав?... [16, с. 69];

...*Ой Боже ж мій, Боже*, чога Ти так робиш: послідню дитину і ту во гріб ложиш! [16, с. 53];

...*Боже мій, Боже*, на що Ти так тяжко мене посиротив?! Чим я Тебе, Боже, прогнівила так, що Ти у мене і от дітий господаря взяв?! [16, с. 70].

Інколи вигуківі звороти *Господи!*; *Боже!* передають міру, ступінь вияву певних почуттів чи ознаки, велику кількість чогось. Подібне значення має стійка формула *Так що Боже!* (такого клопоту, страху), яку М. Номис зафіксував у збірці «Українські приказки, прислів'я і таке інше» [22, № 7686]. У такій функції ці вислови, як правило, не є окремими реченнями, а становлять собою складову частину іншого речення:

Реготу, захоплення... *Господи!* [15, с. 29];

...лише на другий день похвалився Хведотові, що він сам з'їв цілу велику булку. *Боже*, як Хведот заздоровив [14, № 6, с. 54];

О, широка річка! У ній, мабуть, і риби, *Господи*, скільки [14, № 6, с. 54];

Там такі гарні, такі гарні казки, що *Господи!* [14, № 5, с. 67].

У контексті нашої теми цікавими є семантичні відмінності між зовні відповідними висловами в різних мовах. Акцентуючи на них у своїх розслідах, А. Вежбіцка зауважує, що англійські вигуки *God!*, *Christ!* і *Jesus!* виражають зовсім інші почуття і думки, ніж їх польські лексичні відповідники *Boże!*, *Chryste!* і *Jezu!* Не вдаючись до детального семантичного аналізу, польський етнолінгвіст робить висновок, що усі три англійські звороти (*God!*, *Christ!* і *Jesus!*) виражають почуття, наближені до гніву, і що хоч вони не є прокляттями, проте за тоном більш наближені до проклять, ніж до молитви. Водночас, лексично відповідні їм польські вислови (*Boże!*, *Chryste!* і *Jezu!*) виражають не стільки гнів, як переляк (загалом кажучи) і не мають за своїм тоном нічого близького до проклять [29, с. 26]. Між тим, спираючись на аналіз лексичного значення українських відповідників *Боже!*, *Господи!*, можемо стверджувати, що ці звороти в українській мові, як і в польській вислів *Boże!*, не служать для вираження гніву. Як показують наведені нами вище приклади, вислови *Боже!*, *Господи!* передають широку палітру почуттів, мають більшою мірою позитивне експресивне забарвлення і молитовний характер.

Цікавим є той факт, що в українській мовленнєвій традиції, як і в німецькій, французькій та російській, не є усталеними, не набули широкого вжитку у повсякденному мовленні «релігійні вокативи», що стосуються Ісуса Христа, водночас такі вислови є загальновідомими у польській (*Jezu!*, *O Jezu!*, *Chryste!* і *Chryste Panie!*) й англійській (*Jesus!* і *Christ!*) мовах.

Важлива ще одна деталь: «для вираження позитивних або негативних емоцій (радості, здивування, захоплення, переляку і т. ін.)» українці у своєму щоденному житті уживають окличні звороти, що мають стосунок до Матері Божої, а саме: *Мати Божа!*, *Ой Мати Божа!*, *Мати Божа милостива!* [23, с. 467]. Оперує такими народнорозмовними висловами й українська художня література, у текстах якої знаходимо підтвердження того факту, що звертання до Матері Божої притаманне (як і в польській мові) головним чином жінкам:

Вона була здалека взята, і така то вже хороша, чорноброва, а горда та пишна — *Мати Божа!* (Марко Вовчок);

Рано, на сході сонця вийдуть хазяйки з сіней умиватись, глянуть на розквітлі соняшники й маки, яких не торкнула ще перша бджола, і вигукнуть протяжно в зачудованні: — *Мати Божа*, що сталося в горі за ніч! (О. Довженко);

Братова на мене й накинулась. Як почала, як почала докоряти... *Мати Божа милостива!* Я тільки слізьми вмиваюсь... (Марко Вовчок) [23, с. 468].

У своїй мовленнєвій практиці поляки традиційно використовують такі відповідники до цих висловів: *Matko Boska!*, *Matko Święta!*, а також зіставлення імен *Jezus Maria!* [29, s. 28]. А. Вежбіцка пов'язує зворот *Matko Boska!* зі ситуацією повної десперації², зі станом втрати рівноваги, знервованості, коли мовець не знає, що має робити, але відчуває, що щось робити треба, наприклад, коли мати звертається до дитини: «*Matko Boska, jak ty wyglądasz! Matko Boska, co ty robisz!*». Типове уживання цього вислову у польській мові характеризує не стільки події минулі (і такі, що викликають смуток) або майбутні (і такі, що викликають переляк), як щось, що відбувається зараз [29, s. 37]. Свої спостереження дослідниця зводить до такої експлікаційної³ формули:

Matko Boska!

- (а) знаю зараз: відбувається щось зле;
- (б) я не думав, що це відбуватиметься;
- (с) відчуваю з цього приводу щось зле;
- (д) думаю: було б добре, якби хтось щось зробив з цього приводу;
- (е) не знаю, що можу зробити;
- (ф) тому думаю про Матір Божу;
- (г) хочу щось Їй сказати [29, s. 37].

Аналізуючи подані нами вище приклади використання вокативу *Мати Божа!* у творах українських письменників, можемо констатувати, що його вживання, на відміну від польського *Matko Boska!*, не прив'язано до подій теперішнього часу і характеризує значно ширшу палітру емоційних станів людини (зокрема, позитивних).

У розвідці польської дослідниці немає жодної згадки про те, чи побутують у мовленні поляків серед висловів аналізованого типу такі, що мають жартильве значення. Натомість, на українському мов-

ному ґрунті знаходимо цілу низку таких гумористичних окриків, що вживаються замість *Мати Божа!*, зокрема, такі: *Мати Василичина!* [4, т. 24, с. 380]; *Матінко моя витріскоока!*; *Матко боска, руська, польська!*, а також вислів *Матінко хрущова!*, який І. Франко у своєму коментарі визначив як «жартливий окрик при якімсь здивованню, замість Христова» [4, т. 24, с. 384].

Цікаво, що поза увагою А. Вежбіцкої залишився вислів *Matko Najświętsza!* (як варіант до *Matko Święta!*), пародію на який — *Матко на цввичках!* — зафіксував І. Франко у «Галицько-руських народних приповідках» [4, т. 24, с. 384]. Польське походження має також українська приказка *Єзус, Марія, на печи (на пецю) кальварія!*, яка означає «там б'ються або плачуть діти» [4, т. 23, с. 92]. Ця приповідка, на наш погляд, має виразне гумористичне забарвлення.

У польській мові вислів *Jezus Maria!* А. Вежбіцка класифікує як «непобожне» і таке, що може виражати знервованість, нетерпеливість й іритацію⁴ [29, s. 37]. Зауважимо, що зіставлення імен *Jezus Maria!* серед поляків залишається часто вживаним, причому з усіх «релігійних вокативів» воно є єдиним, що має форму називного, а не кличного відмінка. Виражає воно не стільки безпорадність («нічого не можу зробити»), «люди нічого не можуть зробити»), як дезорієнтацію і невпевненість («не знаю, що можу зробити»); знервована чи фрустрована людина не звертається тут безпосередньо до Ісуса і Марії, але згадує їх імена у своїй мисленнєвій розгубленості і фрустрації [29, s. 38].

Важко не погодитись з А. Вежбіцкою у тому, що неможливо охопити усі семантичні відмінності за допомогою таких категорій, як загальні терміни почуттів — здивування, жах, шок, сум, меланхолія тощо. Однак, підсумовуючи все вищезазначене, можемо впевнено сказати, що у порівнянні з німецькою, французькою, російською українська і польська мови значно багатші на вигуківі вислови релігійного змісту. Вони становлять собою традиційний, так би мовити, генетично закладений спосіб мислення і передавання настроїв, психологічних станів, порухів людської душі. Такі усталені словесні формули, організовані як звертання до Бога чи Матері Божої, —

² Десперація (лат.) — розпач, відчай, утрата надії [17, с. 132].

³ Експлікація (лат.) — наукове пояснення, тлумачення [17, с. 162].

⁴ Іритація (лат.) — роздратованість, нестриманість, лють, гнів [17, с. 209].

не просто мовні штампи, а універсальний засіб вираження, плекання емоційної культури людини, це свідчення динаміки її внутрішнього світу.

Цінним джерелом для дослідження окличних зворотів з релігійною семантикою може служити пареміографічна спадщина українців. Так серед приказок, опублікованих Б. Грінченком в «Етнографічних матеріалах», знаходимо іронічний вислів *Господи милостивий! Які люди нечестиві: корчма горить, а вони руки гріють!* [6, с. 234]. Аналізовані нами «релігійні вокативи» входять до складу низки паремій, уміщених у збірці «Галицько-руські народні приповідки». Цікавий вислів, оснований на протиставленні Божої святості і гріховності світу, записаний І. Франком як зітхання побожного чоловіка: *Боже святий, який мир проклятий!* [4, т. 24, с. 393]. Маємо серед приповідок також словесну формулу, побудовану на співзвучності слів: *Ой Господи милосерний, повиганяй з ліса серни*. З коментаря, доданого пареміографом, можемо довідатися, що так «зітхав стрілець, чатуючи вечером на серни під лісом» [4, т. 27, с. 82].

Вислів захоплення *Господи Боже, що то вчений може!* укладач збірки паремій пояснює як «зітхане невченого, якому здається, що вчений Бог зна як багато може» [4, т. 16, с. 299]. У деяких галицьких приповідках можемо зауважити не загальнонародну, а діалектну форму звертання (кличного відмінка) до Господа, як-от: *Госпідку, Госпідку, скільки то коштні людім попи!* — такими словами «зітхав мужик, заплативши попови якусь солену требу» [4, т. 23, с. 299]. Тут неважко прослідкувати певне іронічне ставлення до служителів церкви.

Приповідки аналізованої тематичної групи є носіями української сміхової культури, у них простежуються різні відтінки народного гумору. Так, наприклад, в народі жартівливо казали: *Ой Госпідку, жид коневи втік!*, мовляв, «сталось щось дивне, а власливо жид від коня втік» [4, т. 23, с. 112].

Притаманний народній філософії дотеп добре відчутний у вислові *Ой Боже мій чорнобривий!*, занотованому І. Франком як «зітхане дівчини, що в церкві устами молилася, а очима пасла за чорнобривим парубком, яким зайняті були всі її думки» [4, т. 10, с. 84]. Як бачимо, характерною особливістю цього народного фразеологізму є накладання смислів — релігійного і, так би мовити, світського, побутового.

Аналізована стійка словесна формула виражає на шарування особистого відношення «Людина і Бог» та «Я — інша людина».

За своїм семантичним наповненням подібною до попередньої є занотована у збірці М. Номиса римована приповідка, яку теж можемо означити як «зітхання дівки»: *Боже мій, Боже мій! Стороною дощик іде-поливає, а на мою роженьку и немає* [22, с. 273, № 13961].

Заслуговують на увагу й такі вислови жартівливого значення, які виникли на основі сюжету того чи іншого народного оповідання, життєвого випадку, факту з побутового народного життя. Авторство однієї з приповідок такого походження — *О Господи, Господи, не видно ані місяця, ані зірочки* — І. Франко приписує чоловікові, що «вночі вийшов із хати, але не на двір, де було місячно, а до сіней, де нічого не було видно, і висцявся на голови своїх товаришів, що ночували в сінях» [4, т. 24, с. 402].

Походження іншої паремії у формі звертання до Бога, а саме: *Пане Боже — лап-цап! Пане Боже — лап-цап!*, пов'язане з оповіданням про жебрака, який, за словами І. Франка, «вийшов до хати в хвилі, коли господиня виймала з печи горячу кулешу. Жебрак попросив у неї «тепленького» і вона дала йому ложку кулеші в пригорщі, а жебрак дякуючи почав перекидати горячу кулешу з долоні в долоню, поки не переплутав подяку і не кинув кулеші на землю». Такими словами жартують у ситуації, коли хтось, «хапаючись у якійсь річі», помиляється або робить не до ладу [4, т. 10, с. 85]. Очевидно, що ані ця, ані попередня приповідки не мають молитовного характеру і семантики. Примітним є те, що з жанру «жебрацької молитви» походить значна кількість приказок і прислів'їв, уміщених у праці «Галицько-руські народні приповідки».

Народний світогляд добре засвоїв науку Церкви, тому в приповідковому жанрі фольклору висміюються ті люди, які, за висловом І. Франка, «пускають ім'я Боже на вітер». Про них в народі мовили: *Ой Божи, гай-гай!* [4, т. 28, с. 390]. Побутувала ціла низка гумористичних висловів на цю тему, скажімо, коли хтось без причини зітхав до Бога, то до його слів жартівливо додавали також: *Гей, гей, милий Боже: кітка здохла, кіт не може* [4, т. 23, с. 264]. Над тим, що раз у раз любить зітхати та пригово-

рювати: *Боже!*, насміхалися й таким римованим висловом: *Боже наш, Боже ваш, Боже руський, Боже пруський, итири вас* [4, т. 10, с. 72]. Над неоправданими, безпідставними претензіями людини до Бога народ іронізував і в діалогічній формі: *Ой Боже, Боже! — Чого ти, небоже? — Варила попадьи пироги та й мені не дала* [4, т. 10, с. 84]; *Ой Божи, Божи! — Га?* Так жартома озивалися до того, хто зітхав: *Ой Боже...* [4, т. 28, с. 390].

Приказкове поняття про Бога позначене виразним впливом церковної традиції. Чимало паремій являє собою народну інтерпретацію відомої короткої молитви, що починається словами *Святий Боже!* і часто вживана у богослужінні. Із того, хто у нещасті «призиває ім'я Боже», у народі кепкують примовляючи: *І «Святий Боже» не pomoже* [4, т. 27, с. 79]. Як відомо, ця приповідка активно використовується у народному мовленні й у наші дні: нею, як правило, характеризують певну безвихідну ситуацію. Із подібним значенням побутує приказка *Не pomoже милий Боже, восковая свічка* [22, с. 109, № 5671].

Початкові слова вказаної молитви увійшли до складу паремії, що виражає самоіронію бідного чоловіка: *Святий Боже, святий кріпкий, нема хліба ані дрібки* [4, т. 27, с. 79]. Ці ж самі молитовні слова у народній інтерпретації і римованій формі можуть служити і для вираження подиву: *Святий Божи, святий кріпкий, пішов богач на зарібки, — так дивувалися з багатого, який, збіднівши, був змушений іти заробляти на життя* [4, т. 28, с. 390]. Подібні народні вислови, як-от: *Святий Боже, святий кріпкий, ліпше дома як у тітки* — це, за жанром, так звані каламбури, які І. Франко у примітках називав «жартівливими мудрованнями».

Цікавим є тлумачення, додане до приповідки *Святий Боже, святий кріпкий, а ти, дяче, відки?* («ти відки» — згідно, мовляв, «я тебе не знаю, досі не бачив»). У такий спосіб, як поспіє укладач збірки, у народі кепкують над дяком, який «нераз у селах, як одинокий письменний між неписьменними і як близький до священика, має претензію до якогось вишого становища, пошани і першенства» [4, т. 10, с. 86]. Подібним чином жартують і з «незнайомого попа» [4, т. 27, с. 79]. Доречно згадати, що служителі церкви часто були об'єктом народного гу-

мору та іронії не лише у приказковій творчості українців, але й в інших жанрах фольклору, зокрема, народній пісенності. Звісно, що живий народний гумор у стійких висловах аналізованої групи потребує повнішого і глибшого дослідження.

В цілому, можемо підсумувати, що в українській культурній традиції, зокрема, у паремійному жанрі усної народної творчості, комплекс «релігійних вокативів» доволі розвинутий.

Аналізовані звороти у двох слов'янських мовах (українській і польській) можемо розглядати як звертання до Бога чи Матері Божої з проханням про допомогу, і хоч тільки деякі з них виражають позитивне емоційне ставлення (українські вислови *Боже благий!*; *Боже мій милостивий!*; *Боже мій єдиний!*; *Боже мій милий!*; *Боже правий!* *Святий Боже!*, *Мати Божа милостива!*; польські — *Boże kochany!*, *Boże drogi!*, *Matko Święta!*), проте жоден з них не суперечить такому ставленню. Уважаємо, що такі вислови в устах народу — це не тільки свідчення його образного мислення, а й вияв віри в Бога як встановлення відношення людини до вічності, усвідомлення себе як частинки цього безкінечного у просторі і часі. Адже клич до Бога є одним зі способів вираження такої віри, оскільки «заклик через особисте ім'я дуже сильно нас відкриває до відчуття іншої особи, а потім до Особи Божої» [13, с. 921].

В українській (як і в польській) мові не знаходимо «релігійних вокативів», які б мали блюзнірське, богохульське звучання і в яких ім'я Боже використовувалось би для вираження агресії, злості і т. ін. Окличні звороти релігійного змісту лише інколи можуть виражати знервованість, нетерпеливість, роздратованість, нестриманість. До честі української мовленнєвої традиції, у ній немає відповідника до польського вислову *gany boskie*, який сприймається як вульгаризм і не може являти собою зверненого до Бога прохання про допомогу [29, s. 30].

Аналізовані у нашому викладі вигуківі словесні формули закарбували в собі особливості емоційної культури народу, його етнопсихологічного укладу, вироблені у процесі асиміляції ментальних особливостей наших предків і християнського віровчення. Через такі апелятивні звороти, спонтанно використовувані людьми у станах сильного емоційного піднесення, стресу, шоку, для вираження страху, радості, захоплення, подиву та інших переживань, проявляються й релігійні

почуття народу. Традиційні «релігійні вокативи» є невід'ємною частиною етнічної мовної культури, складовою великого комплексу вербального релігійного самовияву нації і свідченням високого рівня духовного розвитку українського народу.

Очевидним є те, що індивідуальні й соціолінгвістичні відмінності у вираженні тих чи інших почуттів і думок можуть бути певною мірою наслідком семантичних відмінностей: певні значення можуть більш відповідати експресивним потребам одних осіб чи суспільних груп, ніж інших.

Зважаючи на ту важливу роль, яку релігійні викуси відіграють у щоденній мові, і на їх важливе місце в народній культурі, вони, як один з елементів традиційної української релігійності, вимагають подальших широких емпіричних досліджень, які допоможуть прослідкувати дію релігійного чинника на формування колективної національної психіки.

- Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 211а. — Арк. 1—312. Дей. О.І. Фольклорні матеріали (Пісні з нотами): рукопис. — Т. 2.
- Архів ІН НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 211б. — Арк. 1—316. Дей. О.І. Фольклорні матеріали (Пісні з нотами): рукопис. — Т. 3.
- Абетка християнської науки і обряду / скорочене вид. — Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківської теологічної академії, 2002. — 339 с.
- Галицько-руські народні приповідки : у 3 т., 6 вип. / зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко // Етнографічний збірник. — Львів, 1901. — Т. X. — 200 с. ; 1905. — Т. XVI. — С. 201—600 ; 1907. — Т. XXIII. — 300 с. ; 1908. — Т. XXIV. — С. 301—600 ; 1909. — Т. XXVII. — 300 с. ; 1910. — Т. XXVIII. — С. 301—600.
- Герилюк-Купчинський П. Вірю в Бога: проповіді / о. Петро Герилюк-Купчинський. — Львів : Місіонер, 1996. — 319 с.
- Гринченко Б.Д. Етнографічні матеріали, зібрані в Черніговській і сусідніх їй губерніях / Б.Д. Гринченко. — Черніговь : Типографія Губернського Земства, 1895—1899. — Вып. 1. Разказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. — 1895. — IV. — 308 с.
- Гринченко Б.Д. Етнографічні матеріали, зібрані в Черніговській і сусідніх їй губерніях / Б.Д. Гринченко. — Черніговь : Типографія Губернського Земства, 1895—1899. — Т. 3: Пѣсни. — 1899. — XXXII. — 767 с.
- Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В.В. Жайворонок. — Київ : Довіра, 2006. — 703 с.
- Костомаров М. Дві руські народності / Микола Костомаров. — Ляйпциг : Українська накладня, [б. р.]. — Ч. 183—184.
- Лепкий Б. Мазепа: трилогія. Мотря: повість / Богдан Лепкий // Дзвін. — 1991. — № 2, 3.
- Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів: гомеричний роман-симфонія / Марія Матіос. — Львів : Піраміда, 2006. — 136 с.
- Народная Библия: восточнославянские этиологические легенды / сост. и коммент. О.В. Беловой ; отв. ред. В.Я. Петрухин. — Москва : Индрик, 2004. — 576 с.
- Прийдіте поклонімся: молитовник. — Рим, 1991. — 992 с.
- Самчук У. Волинь. Куди тече та річка / Улас Самчук // Дзвін. — 1991. — № 5, 6.
- Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: роман / Улас Самчук ; підгот. тексту та післямова С.П. Пінчука. — Київ : Радянський письменник, 1991. — 190 с.
- Свенціцький І. Похоронні голосія / Іляріон Свенціцький // Етнографічний збірник. — Львів : З друкарні НТШ, 1912. — Т. XXXI—XXXII. — С. 1—129.
- Сліпущко О.М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. Правопис. Граматика / О.М. Сліпущко. — Київ : Криниця, 1999. — 507 с.
- Словник біблійного богослов'я / за ред. Ксав'є Леон-Дюбуа ; пер. з 2-го фр. вид. ; заг. ред. о. Софрона Мудрого, ЧСВВ. — Львів : Місіонер, 1996. — 934 с.
- Словник української мови : в 11-ти т. — Київ : Наукова думка, 1970—1980. — Т. 1: А—В / ред. П.Й. Горещький, А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, Н.І. Швидка. — Київ : Наукова думка, 1970. — 799 с.
- Словник української мови : в 11-ти т. — Київ : Наукова думка, 1970—1980. — Т. 2: Г—Ж / ред. П.П. Доценко, Л.А. Юрчук. — Київ : Наукова думка, 1971. — 550 с.
- Теологический энциклопедический словарь / под ред. Уолтера Элвела. — Москва : Духовное возрождение, 2003. — 1467 с.
- Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В. Марковича та інших / уклад М. Номис. — Київ : Либідь, 1993. — 768 с.
- Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко та ін. — Київ : Наукова думка, 1999. — Кн. 1. — 528 с.
- Християнська етика: посібник для учнів 7 кл. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. — 118 с.
- Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т.Г. Шевченко ; редкол.: Є.П. Кирилук та ін. — Київ : Наукова думка, 1989. — Т. 1. Поезія, 1837—1847 рр. — 528 с.
- Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т.Г. Шевченко ; редкол.: Є.П. Кирилук та ін. — Київ : Наукова думка, 1989. — Т. 2. Поезія, 1847—1861 рр. — 592 с.
- Ярема Я. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Яким Ярема. — Львів, 1937. — 76 с.

28. Lewicki R. Chrześcijaństwo: słownik rosyjsko-polski / Roman Lewicki. — Warszawa : Instytut wydawniczy Pax, 2002. — 367 s.
29. Wierzbicka A. Między modlitwą a przekleństwem: O Jezul i podobne wyrażenia na tle porównawczym / Anna Wierzbicka // Etnolingwistyka. — Lublin, 1996. — № 8. — S. 25—39.

Iryna Tarasiuk

«RELIGIOUS VOCATIVES»
(EXCLAMATORY RELIGIOUS FIGURES
OF SPEECH) AS A MANIFESTATION
OF THE PEOPLE'S EMOTIONAL CULTURE

This article is dedicated to an ethnolinguistic research on exclamatory figures of speech with religious meaning, which accompany various emotional states. The study presents a fairly broad spectrum of «religious vocatives» in the paremy genre of Ukrainian folklore. The author concludes that, as compared to other European languages, Ukrainian and Polish languages contain much more exclamatory sayings of religious character. The appellative formulae being analyzed reflect popular religious beliefs, peculiarities of the people's ethno-psychological composition, as well as emotional culture.

Keywords: exclamatory figure of speech, exclamatory formula, «religious vocative», saying, appeal, appellation, semantics,

popular speech, popular beliefs, religious outlook, emotions, emotional response, paremy, proverb.

Ірина Тарасюк

«РЕЛИГИОЗНЫЕ ВОКАТИВЫ»
(ВОСКЛИЦАТЕЛЬНЫЕ ОБОРОТЫ
РЕЛИГИОЗНОГО СОДЕРЖАНИЯ)
КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ НАРОДА

Статья посвящается этнолингвистическому исследованию восклицательных оборотов с религиозной семантикой, сопровождающих разные эмоциональные состояния человека. Рассматривается довольно развитый комплекс «религиозных вокативов» в паремийном жанре украинского фольклора. Автор делает вывод о том, что сравнительно с другими европейскими языками, украинский и польский языки значительно богаче восклицательными выражениями религиозного содержания. Анализированные аппелятивные формулы отображают религиозные представления народа, особенности его этнопсихологического уклада и эмоциональной культуры.

Ключевые слова: восклицательный оборот, восклицательная формула, «религиозный вокатив», выражение, обращение, аппеляция, семантика, народная речь, народные представления, религиозное мировоззрение, чувство, эмоциональная реакция, паремия, прибаутка.